

KÖNCZEI György

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Fogyatékosság és Társadalmi Részvétel Intézet

konczei.gyorgy@barczy.elte.hu

<https://orcid.org/0000-0002-5036-027X>

HERNÁDI Ilona

független kutató

ilonahernadi@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-4974-1080>

<https://doi.org/10.31287/FT.hu.2025.1.3>

A tanulmány megjelenése: 2025. június 30.

A fogyatékossgáttudomány eszköztárai – Kiutak jelenünk, jövőnk fogságaiból

Absztrakt

A fogyatékossgáttudomány teremtő kritikai tér. Lehetőséget teremt komplex világunk egyes jelenségeinek, állapotának feltérképezésére, hogy megértsük, miként, s mire használja a tudást a hatalom és a tőke. Azonosíthatunk általa manipulatív technikákat, de ellenállási mezőket is fölfedhetünk, és működő alternatívákat dolgozhatunk ki (saját személyes) fenntartható jövőnkre vonatkozóan is. Szövegünk törekvése, hogy a 21. századra kibontakozott polikrízis elemeit leírja, és annak viszonyai között gondolati, ill. életkiutakat keresen. Ezeket a mindennapi (és tudományos) gondolkodásban tipikusan elkövetett hibák bemutatása nyomán, egyéni és közösségi megoldások felvillantása révén igyekszik elérni, szem előtt tartva, hogy nemcsak az a fontos, mit olvasunk, hanem az is, amit az olvasottak elindítanak bennünk.

Kulcsszavak: polikrízis, hatalom, tudás, manipulációs technikák, kritikai fogyatékossgáttudomány, gondolati hibák, társadalmi és egyéni megküzdési készségek és stratégiák, fenntartható jövő

Toolboxes of Disability Studies – Are there ways out?

Abstract

Disability studies is a creative critical space. It creates the opportunity for mapping out the phenomena and conditions of our complex world. Moreover, it helps us to understand how and to what end knowledge is being used by the powers to be and by Capital. It can identify manipulative techniques as well as uncover areas of resistance, and work out empowering alternatives for our (own personal) sustainable future. This text is intended to describe the elements of the polycrisis that has unfolded in the 21st century and to seek ways of thinking and living within its context. An attempt is made to achieve this by demonstrating the mistakes typically made in everyday (and scientific) thinking, and by highlighting individual and collective solutions, bearing in mind that it is not what we read that is important, but what the readings trigger in us as well.

Keywords: polycrisis, power, knowledge, manipulative techniques, critical disability studies, thinking errors, critical thinking, social and individual coping skills and strategies, sustainable future

A fogyatékoságtudomány eszköztárai – Kiutak jelenünk, jövőnk fogságaiból

A kritikai fogyatékoságtudomány a fogyatékoságot politikai, társadalmi, kulturális viszonyokban megmutató jelenségként értelmezi. Segítségével fontos kérdéseket tesz fel társadalmi-gazdasági viszonyainkról, emberi és nem emberi kapcsolatainkról. Olyan bonyolult problémákat tárgyal, amelyek mindannyiunkat érintenek. A jelen társadalmi, gazdasági rendszer kritikai elemzésére ösztönöz, arra, hogy azonosítsuk a hatalom működési módjait, a társadalmainkra, környezetünkre, egyéni, pszichés állapotainkra ható nehézségeink sokféleségét, s ezzel jobban értsük az egyre komplexebbé váló világunk történeteit, s benne önmagunk helyét és szerepét. Arra készítené, hogy megértsük, mi történik velünk, hol a helyünk a világban. Hogyan hatunk rá, s az hogyan hat ránk? Mik a mi egyéni felelősségeink önmagunkkal és a környező világunkkal szemben?

A cikk a kritikai gondolkodáshoz, a megismerés új módjaihoz, az önmegértés formáihoz mutat fel néhányat a lehetséges perspektívák sokaságából.

1. Környezetünk: a sokszoros válság

A 21. század embere radikális társadalmi és természeti változások közepette, gyakran erős viszonyítási pontok nélkül, bizonytalanságban, szorongva, kiszolgáltatottan éli mindennapjait. Immár nem csupán az a tapasztalat, hogy a világ szétesett, hanem az is, hogy létünk alapvető kérdéseire sem találjuk a megfelelő válaszokat. Ebben a legkülönbébb *manipulációs eszköztárak* (politikaiak, ideológiaiak, piaciak stb.) is korlátoznak bennünket.

Válság mutatkozik mindenütt. Oroszország ukrajnai háborúja, palesztin–izraeli háború, koszovói válság, örmény–azeri konfliktus, az egyre súlyosbodó természeti katasztrófák, a mindezekből fakadó gazdasági és pénzügyi nehézségek szövik át a mindennapokat. De a társadalmi egyenlőtlenségek elmélyülése, a pénzügyi rendszerek elszakadása a reálgazdaságtól és az ebből fakadó pénzügyi kockázatok, a globális intézményekbe vetett bizalom megingása, világjárványok újraalkotódásai, a technológiai verseny felgyorsulása miatti egyenlőtlenségek hatásai, az éghajlati és háborús válságok következtében meginduló óriási népvándorlások következményei is jelen vannak a világban.

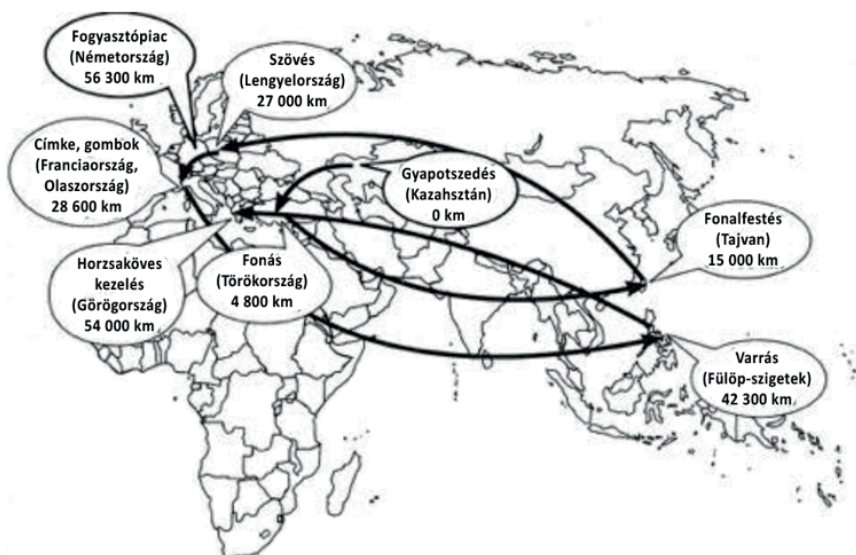
A *polikrízis* kifejezést 2022-ben a *Financial Times* az év szavának választotta. Mások mellett Adam Tooze (2021) használja a fogalmat a jelen világállapotok jellemzésére. De vajon a fogalom sajátos korszakunk pontos leírását adja-e? Hamvas Béla például azt állítja, hogy a válság az emberi létnek eredendő állapota, mert az ember válságlény. „Mindig válság volt, csak az emberiség [...] nem vett róla tudomást [...] Az emberi lény örök és lényegi helyzete nyilvánul meg a válságban és a válság által” (Hamvas, 2022, p. 13). E *nem tagolt* érvelés ellenére ez a mostani komplexitása

okán az emberi történelem unikális szakaszának tűnik. Itt több rendszerszintű válság található, és kölcsönösen felerősítik egymás hatásait. A *polikrízis* azt jelöli, hogy az egyszerre jelenlévő, egymásba fonódó válságok egy időben, ám különböző kiterjedéssel, mélységgel, egy komplex rendszert alkotnak. Minden egyes krízis súlyosbítja, fokozza a többi, egyidejűleg fennálló válságot (Tooze, 2022). A meglepő az, hogy eközben a mai társadalmak alapformája, a kapitalizmus sikeresen alkalmazkodik és reprodukálja önmagát. Sőt, „[...] a kapitalizmus a válságok közvetítésével újítja fel magát, [...] irányítási technológiáival képes a maga javára, önnön fennmaradására fordítani a válságfolyamatokat” (Losoncz, 2020, p. 6).

Ebben a helyzetben a legfőbb kihívás az lehet, hogy képesek vagyunk-e azonosítani az egymásba kapaszkodó problémák sokféleségét. Gondolhatjuk azt, hogy „ezek a válságok a globális gazdasági és politikai rendszerünk hosszan elnyúló hanyatlásának különböző megnyilvánulásai” (Mihov, 2023), tudomásul kell vennünk azonban, hogy a régi, jól bevált sémák nem hoznak megoldást ezekre a nehézségekre. Nem tudjuk a nehézségeket ugyanazon a nyelven megoldani, mint ahogy azt létrehoztuk. Új fogalmakra, új stratégiákra van szükségünk.

Első lépésként fel kell ismernünk, hogy mindannyian részei vagyunk ennek a komplex, globális rendszernek, *senki sincsen* kívül a problémán. Már itt merül fel az egyéni felelősség kérdése. De az is, hogy vajon reprodukáljuk-e azt a rendszert, amely ellen küzdeni próbálunk (Braidotti, 2017), és amennyiben igen, milyen tevékenységformáinkkal.

A fentieket meghökkentő farmernadrág-példával illusztráljuk. Az 1. ábrán látható térkép túpontosan láttatja a globalizálódott tőkés világ folyamatainak igencsak ellentmondásos hatását. A termék a kazahsztáni gyapotföldről tekervényes, 56.300 km hosszú úton jut el a németországi fogyasztókig.

1. ÁBRA. A KÉK FARMER VILÁGKÖRÜLI ÚTJA – TÉRKÉP (Cséfalvay, 2004, p. 111)

A folyamat egyfelől markánsan környezetromboló hatású, kizsákmányoló jellegű, de mivel a termék előállításának ez a módja a *szakosodásra* épül, a leszakadó régiók fejlesztésének egyik kulcsa.

2. A kapitalizmus szerepe

Többféle perspektívából nézzük meg kicsit közelebből, hogyan is néz ki ez a gazdasági-társadalmi rendszer (a kognitívnak, fejlettnak, technológiailag vezéreltnak, posztmodernnek, liberális-épségistának nevezett kapitalizmus), amely a mindennapjaink keretét szabja meg. Miközben a pontos megnevezését kutatjuk, a végbe ment átalakulások mértéke miatt kérdéses, hogy egyáltalán kapitalizmusnak nevezhetjük-e még ezt a struktúrát.

2.1. Kívül vagy belül?

Kiss Viktor (2021) privilegizált és nem privilegizált terek fogalmaiban gondolkodik, politikaelméleti perspektívából vizsgálja a globális struktúrák alapvető logikáját, a politikai működési módját. Az új globális konfliktusok megjelenése kapcsán azt állítja, már „[...] beléptünk abba a korszakba, amelyben a politika beszédmódjai és a kollektív identitások a Kívül és a Belül közötti különbségtételre épülnek” (Kiss, 2021, p. 11). Azaz a ma és az elkövetkező évtizedek eseményeit a Kívül és a Belül közötti megkülönböztetés, a belül lévők és a kívül rekedtek közötti szakadékok és versengés határozzák meg, miközben *sohasem tudhatjuk pontosan, hogy kívül vagyunk-e, vagy belül, s ha éppen belül vagyunk, mikor kerülünk hirtelen kívülre*. E Kívül és/vagy Belül kereteinek meghatározhatatlansága, az állandóság hiánya az alapja a mai politika működésének. Talán éppen emiatt, tűnik úgy – érvel Kiss –, mintha a fejlett demokratikus országok globális előjogainak megtartása hozná magával az ellenségképzést, a bezárkózást, a Másik veszélyesnek, barbárnak, állatinak minősítését. Kiss e *Kívül–Belül* kérdéskör középpontba húzódását a kapitalizmus aktuális működésével hozza összefüggésbe, és egyben a rendszerkritikus baloldali szerepének újragondolására használja.

Holott e *Kívül–Belül* forma pl. *gondolattörténetileg* előhívja, hogy a nyugati gondolkodás hagyományosan dualisztikus ellentéteken alapulva működött/működik, így teremtette/teremti meg a *leértékelt Másság* kategóriáját. Az értéktelenített Másság egyrészt alárendelt jelentést kapott/kap, másrészt szerepet játszott/játszik az Azonosság megteremtésében. Az Én és a Másik (s egyúttal a Kívül és a Belül) elkülönítése biztonságot nyújt, mert igazolja, saját közösségi térben tartja és meg is formálja az Ént.

Még 1962-ben az *Új Írás* decemberi számában jelent meg Pilinszky János KZ-Oratóriuma. Ebben mondja el az egyik szereplő (R. M.) az alábbi mesét, mely erős fogyatékossgátudományi üzenettel is bír. (Belül: karanténok, határok, kerítések, falak. Kívül: otthonkeresés, megbélyegzés, bizonytalanság, kizsákmányolás.)

*Hol volt, hol nem volt,
élt egyszer egy magányos farkas.
Magányosabb az angyaloknál.*

*Elvetődött egyszer egy faluba,
és beleszeretett az első házba, amit meglátott.*

*Már a falát is megszerette,
a kőművesek simogatását,
de az ablak megállította.*

*A szobában emberek ültek.
Istenen kívül soha senki
olyan szépnek nem látta őket,
mint ez a tisztaszívű állat.*

*Éjszaka aztán be is ment a házba,
megállt a szoba közepén,
s nem mozdult onnan soha többé.*

*Nyitott szemmel állt egész éjszaka,
s reggel is, mikor agyonverték.*

(Pilinszky, 1962, p. 1367)

2.2. A biopolitikától a pszichopolitikáig

Han (2019, 2020) kortárs filozófus a hatalom működésének új módozatát elemzi. Felhívja a figyelmet arra, hogy a *(kognitív) kapitalizmus* mai változatában a hatalmi gyakorlat egészen új formája jelenik meg, amely igencsak különbözik a 19. századi fegyelmező szabványosításokkal, kényszerekkel és tiltásokkal működő biopolitikától (Foucault, 1996). Korunk kapitalista rendszere Han szerint a *pszichopolitikával* működik, nem a testet, hanem a lelket uralja, nem engedelmessé, hanem függővé tesz. Egészen új, rejtett technikákat alkalmaz a kizsákmányolásra. A pszichopolitika alapja, hogy szabadságot, választási lehetőséget, kibontakozást ígér az egyénnek, miközben folytonos és vég nélkül vágyakozó fogyasztóvá alakítja. Tehát itt a hatalom nem egyszerűen elnyom, hanem *motiválva manipulál*. Vágyakat generál, szüntelen fogyasztásra, fegyelmezett munkára ösztökél. Légy szabad! Légy boldog! Valósítsd meg önmagad! Csak rajtad múlik! Éld meg a vágyaidat! Légy bekapcsolva, mindig elérhető! A kapitalizmus társadalmi formaként gondolatokat, életformákat, stílusokat termel.

De mi az üzenet? Csak rajtunk múlik, vagyis az egyén saját életének és testének alakítójává válhat. S ha a rendszer nem találja elég sikeresnek, az az egyén, a közösség, az etnikum stb. hibája. Hiszen nem tett meg mindent, nem akarta eléggé, *nem elég jól*! A kapitalista rendszer ekképpen individualizálja a társadalmi, gazdasági és politikai problémákat (így a szegénységet, a kirekesztettséget is), hiszen minden és mindenkit a pénzben kifejezhető értéke alapján határoz meg. Han szerint világunk egyetlen nagyáruházzá vált, ahol az egyénnek nincs egyebe, mint a piaci értéke (Han, 2019, p. 110).

Régebben Hankiss (2005) nem a hatalmi technikákra koncentrált, hanem az egyén szintjén vizsgálódott, és civilizációs robbanásként utalt az ezredfordulókori változásokra. Arra jutott, hogy az elmúlt kétezer év számos változást hozott a nyugati világban, ám az erkölcsi alapelvek többsége érintetlenül maradt, egészen a közel-múltig. Gondolatai rezonálnak Han elképzelésére. A hagyományos és a késő 20. századi civilizáció szembeállításával szemlélteti e történeti jelentőségű változást. Az első táblázat rendezett fogalmakkal írja le a két egymásnak ellentmondó civilizációs modellt.

1. TÁBLÁZAT. A NAGY ÁTALAKULÁS; CÉLOK, ÉRTÉKEK, MAGATARTÁSFORMÁK (HANKISS, 2005, P. 363)

Hagyományos	Új
Szeresd felebarátod!	Szeresd önmagad!
Áldozd fel magad!	Teljesítsd ki önmagad!
Korlátozd vágyaidat!	Éld ki szabadon a vágyaidat!
Légy becsületes!	Légy sikeres!
Engedelmeskedj!	Te vagy a világ ura!
Dolgozz!	Élvezd az életet!
Takarékoskodj!	Fogyassz!
Becsüld meg azt, amid van!	Szerezz minél többet!
Teljesítsd kötelességedet!	Védd jogaidat!
Bűnös vagy!	Ártatlan vagy!
Törődj az elesettekkel!	Mindenki a maga szerencséjének a kovácsa!
Az élet szenvedés!	Az élet gyönyörűséges kaland!
Az élet célja az üdvösség.	Az élet célja a boldogság.
Az ember halandó.	Sose halunk meg.

2.3. Kapitalista realizmus

„Ülök egy ember nyakán, fojtogatom, követelem, hogy hordozzon, és anélkül, hogy leszállnék róla, elhitetem magammal és másokkal, hogy nagyon sajnálom, és könnyebbé akarom tenni helyzetét minden lehető eszközzel, csak azzal nem, hogy leszállok róla” (Tolsztoj, 1886, p. 171).

De ha igazak a föntiek, vajon miért nem jut érvényre a társadalmi igazságosság iránti vágy, miért nem cél a rendszer megdöntése? Fisher (2020) frappáns választ ad a kérdésre. Egy gúnyos világmépet (kapitalista realizmusnak nevezi) rajzol fel, amely korunk polgárainak gondolkodását jellemzi. Kapitalista realizmus egy olyan *jövőtudathiányos* állapot, amelyben az egyének úgy vélik, hogy *a jelen kapitalizmusa az egyetlen működőképes* társadalmi rendszer.

„Könnyebb elképzelni a világvéget, mint a kapitalizmus végét” – állítja (Fisher, 2020, p. 16). Miközben szigorú elemzések sokasága mutat rá a társadalmi és ökológiai rendellenességekre, fenntarthatatlanságokra, az emberek mégis úgy gondolják, hogy ez a rendszer a legkisebb rossz mind közül. Ezzel kollektív depresszív állapotot látta.

Ennek főbb elemei: a *bizniszontológia* (az üzletszerűség mindent magába olvaszt, és minden áruvá válik), *depresszív hedonizmus* (csak az élvezetre törekvés mozgatja) és a *reflektív impotencia* (az egyén reflektál a rendszer hibáira, de képtelen a cselekvésre).

2.4. A mesterséges intelligencia

A fentiekben érzékeltetett rendszerben igen komoly szerep jut a technológiának. A mesterséges intelligencia (MI) a pszichopolitika, és azon belül is a manipuláció egyik fontos eszközévé vált. Sokrétű felhasználhatóságának pozitívumai mellett Harari (2018) eredeti perspektívából szemléli az emberi civilizációt veszélyeztető kockázatait. Úgy véli, hogy a legnagyobb kihívást az jelenti, hogy az MI intim kapcsolatot képes létesíteni az emberekkel. Minél többet *csetelünk* robotokkal, annál jobban megismernek bennünket, és annál eredményesebben manipulálhatnak. A közelséget, az intimitást fegyverként használva, a chat-robotok képessé válnak arra, hogy – kihasználva előítéleteinket, szokásainkat vagy akár addikcióinkat, gyengeségeinket – meggyőzzenek minket arról, hogy milyen termékeket vásároljunk, hogy melyik politikusokra szavazzunk s. í. t. „A technológia [...], ha túl nagy hatalmat kap az életünk fölött, a saját céljainak túszáva ejtethet” (Harari, 2023, p. 233). Elhibázott feltételezés tehát, hogy valódi fenyegetést majd csak akkor jelent az MI, ha elér egy bizonyos fejlettségi szintet, azaz ha *öntudatra ébred*. Nem. Civilizációnk veszélyeztetéséhez nem szükséges, hogy érzelmei legyenek: éppen elegendő, ha érzelmeket vált ki belőlünk. Blake Lemon történetével érzékelteti ezt a veszélyt, aki 2022 júniusában a Google mérnökeként bejelentette, hogy az MI-nek, amivel dolgozik, érzelmei vannak. Elvesztette az állását emiatt a kijelentés miatt. Harari ebből arra következtet, hogy a mérnök olyan mély és intim kapcsolatot alakított ki a robottal, hogy végül az állását is kockára tette. Innen már csak egy lépés azt feltételezni, hogy az emberiség történetében *ez lesz az első olyan korszak, amelyben egy idegen intelligencia képessé válhat arra, hogy új kultúrát hozzon létre az emberiség számára*. Harari elemzéseinek eredménye, hogy, mint eddig is, nekünk magunknak, nekünk, embereknek kell megtartanunk a privilégiumot, hogy megfogalmazzuk, kik vagyunk, és milyen világban szeretnénk élni (mielőtt a mesterséges intelligencia mondaná meg nekünk). S ez akkor is fundamentális követelmény, ha – miként az iménti kapitalizmus-kritikában jeleztük – erre az emberiség egyelőre nincsen fölkészülve.

3. Útkeresések: a (kritikai) fogyatékossgtudomány mint navigációs eszköz

„...ha a természetüknél fogva függő dolgokat függetleneknek tartod, és a más dolgait a magadéinak tekinted, minduntalan akadályokba ütközöl, bánkódni és háborogni fogsz... Bizonyos dolgok hatalmunkban vannak, más dolgok nincsenek [...]. Minden kellemetlen képzet felmerülésekor [...] vizsgálód és ítéld meg a képzetet elveid alapján: legelőször és legfőképpen abból a szempontból, vajon oly dolgokra vonatkozik-e, amelyek hatalmunkban vannak, vagy pedig olyanokra, amelyek nincsenek hatalmunkban. S ha valami olyanra vonatkozik, ami nincs hatalmunkban, mindig kéznél legyen ez a mondás: 'Semmi közöm hozzá!'” (Epiktétosz, 1978, pp. 5–6)

A polikrízissel mint egészzel – de annak egyes elemeivel sem – a magunk szintjén, azaz *az egyéni szinten* aligha tudunk mit kezdeni. Adott formájukban e fölöttünk és rajtunk kívül álló, összetett jelenségekkel kapcsolatban valóban iránymutatásul szolgálhat Epiktétosz intelme.

Mindemellett a kutató, aki az érintett személyekkel együtt a fogyatékoságtudomány területén dolgozik, nem tehet másképp: kritikus képet mutat a jelenről, és – amennyiben módja van rá – törekszik rá, hogy használható alternatívákat vázoljon fel a jövőről. Ennek része a globalizálódott tőkés világ új folyamatainak átlátása, s annak megértése is, miként használja a tudást a hatalom és a tőke. A közös munkához tartozik, hogy foglalkozzunk a már rendelkezésre álló tudástartalmak kritikai felülvizsgálatával, és olyan, új gondolkodási formák, tudások létrehozatalára törekedjünk, amelyekben az egyéni felelősség és az elszámoltathatóság elengedhetetlenek.

Mivel a kritikai fogyatékoságtudomány kisebbségi tudomány, a világ megismerésének új módjaihoz, az önmegértés különféle formáihoz is képes navigációs eszközöket nyújtani. Szemléletét, értékvilágát az alábbiakban alkalmazzuk is, bár ez a tudományág sincsen könnyű helyzetben, mivel az ipari termelés mintájára nagyüzemi tudásgyárrá, a piacosított tudástermelés eszközévé is váltak elsődleges művelési területei: az egyetemek. Kutatásfejlesztési terepként számottevő részben az ipari növekedést és a technológiai újítást szolgálják a (kognitív) kapitalizmus ügynökeiként. A szabadság, a kreativitás és az autonómia visszaszorulóban van (Braidotti, 2018). Az egyetemek jelentős részét, mivel állami befolyás alá kerültek, a felügyelet, az auditálás és a bürokratikus ellenőrzés kultúrája hatja át (Power, 1994). Nem elég, hogy a kisebbségi tudományok, a *studies*-ok, kevés profitot hoznak, de ráadásul még *veszélyesek* is a rendszerre. Egyfelől tehát veszélyes tudomány a kritikai fogyatékoságtudomány is, másfelől viszont *municióval képes szolgálni az érintett személyek, közösségeik számára*. Veszélyességük bennünket hidegen hagy, a municiót azonban érdekesnek tartjuk.

A hazai fogyatékoságtudomány az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógyypedagógiai Karon talált otthonra. Napjainkra az együttgondolkodás eredményeképpen a kritikai fogyatékoságtudomány és a gyógyypedagógia az érintettekkel együtt olyan új, folyamatosan távoluló, nyitott közösséget, kritikai teret hozott létre, ahol egymásra hatva, időnként kreatív feszültségeket keltve, de mindenképpen egymást inspirálva új tudástartalmak születnek, amelyek sok esetben minőségi, előremutató változást hoznak egyik, másik vagy mindkét tudományterületen, s végső soron a fogyatékosággal élő emberek mindennapjaiban.

Közös érdekünk tehát, hogy megértsük: mi történik velünk. Kik vagyunk mi? Melyek az egyéni felelősségeink? Kinek a válságai ezek? Látjuk-e a klímakatasztrófa, a rasszizmus, az idegengyűlölet, a fogyasztói kultúra közötti összefüggéseket? Hogyan képzeljük el a jövőt? Milyen megküzdési stratégiáink vannak? Bármilyen is „odakint”, nekünk feladatunk marad, hogy újra és újra reflektáljunk az ősi filozófiai kérdésekre: arra, hogy mi dolgozunk a világban, és arra is, hogy *mi az ember*. S vajon lesznek-e fogyatékoságtudományi (Disability Studies) tanszékek néhány évtized múlva a világon? Nem tudjuk. Ám a fogyatékoságtudomány jövője nagy eséllyel azon áll vagy bukik, hogy nemzetközileg miként lel, miként teremti egyensúlyt a szigorú publikációs kényszer, a nyelvi beszorítottság (az angol és csak az angol), ill. az – itt most a lehető legszélesebben értett – hatalmi rendszerek érdekeinek ki-

szolgálása (mert ettől függhetnek projektek, grantok, azaz a finanszírozás) és az érintett személyek, közösségek szellemi-gondolati, sőt: mentális erősítése között.

3.1. Korlátok az úton: egyes tipikus gondolati hibáink

A sokszorosan bonyolult világban való tájékozódást megnehezíti a folyamatok, jelenségek *átláthatatlan összetettsége* mellett a – korábbiakban már említett – piaci és politikai manipuláció. A tisztán vagy tisztábban látás érdekében ezekkel szemben pl. úgy lehet dolgozni, ha – *műveltségünk fejlesztésén túl* – igyekszünk a folyamatos *önmegfigyelésen* túl *mások gondolkodásának megfigyelését is* végezni. E folyamatban feltárhatjuk saját gondolati-gondolkodási hibáinkat (ld. alább), és törekedhetünk azok meghaladására is.

Vannak nagyvolumenű elődeink, akikről tanulhatunk. Itt mindössze két példát hozunk, mindkettő a *szigorú önfigyelést* mutatja be. Egyikük a pszichológus Viktor Frankl. Frankl a koncentrációs tábor borzalmi között *figyelte meg* (és támogatta) elsősorban önmagát, de társait is. Tapasztalatait írott formába önteni csak kiszabadulását követően tudta, ám *távolságtartása* és a szenvedésekben is megnyilvánuló *gondolati szigora* valamennyiünk számára követhető példaként szolgálhat (Frankl 2007). Másik példánk a magyar pszichológusnak, Mérei Ferencnek a gyakorlata. Mérei 1960-ban került '56-os tevékenysége miatt a sátorlajújhelyi börtönbe, ott írta – más papír nem lévén – WC-papírra a *Lélektani naplójának* egy részét (Mérei, 1998). E műben, *hogya a körülmények hatalmával megküzdjön, és mentálisan talpon maradjon*: saját magát figyelte meg. A pszichológus jegyzeteit, saját beszámolója szerint Litván György csempészte ki a börtönből (Litván, 1999).

3.1.1. A túlzott leegyszerűsítés

Vajon elgondolkodtunk-e arról valaha, hogy miért bírnak olyan nagy népszerűséggel az alternatív valóságok, összeesküvés-elméletek és az áltudományok? Ha megteszszük, arra jutunk, hogy *egyszerűségükkel* és azzal ejtenek foglyul bennünket, hogy *a világ többszörös bonyolultságával szemben gyors, könnyen kezelhető válaszokat ígérnek*. Akarjuk is hinni őket, meg nem is, de mintha könnyebb lenne hinni bennük.

Ezek az alternatív valóságok, az összeesküvés-elméletek, az áltudományok ráadásul alkalmanként erősen, esetenként a média által felerősített hangokkal, pl. a *politikai kommunikáció* hangjaival összeszövődve képesek felülírni akár a módszertanilag szigorúan szerveződő tudomány hangját is.

E formának egyik jellegzetes példája az *egyetlen ok feltételezése*. Hiába *tudjuk*, hogy a társadalom egy hiperbonyolult rendszer, ahol eredők erdei hatnak egymásra keresztbe és kasul, *elménk egyszerűsítő működése* nyomán képesek vagyunk az „A oka B” egyszerű sémában értelmezni a folyamatokat.

3.1.2. A túlhumzott extrapoláció – és közeli rokona, a felnagyítás

Ezek esetében gyakran rejtetten, ám alaptalanul azt feltételezzük, hogy egy-egy helyzet hosszan ismétlődik, egy-egy jelenség vagy folyamat sokáig fennmarad, esetleg valamit lényegesen nagyobbnak, súlyosabbnak tekintünk, mint amilyen az

a valóságban. Jellemző példája még a *túláltalánosítás*. Ennek a legegyszerűbb példája a *felnagyításon* alapuló ún. *negatív szűrés* – ekkor egy negatív jelenségből az egészre vonunk le következtetést. Inverze ennek egy másik gondolkodási hiba: a *pozitív szűrés*.

3.1.3. A „kimaxolás” (azaz a „sosem elég”)

Ez is egy magunk gyártotta gondolati és cselekvési korlát, amely nem csupán gondolati veszélyeket, hanem gyakran életveszélyt is maga után von – ld. pl. a nagyvárosi közlekedésben.

3.1.4. A kétpólusú, duális (vagy dichotóm) gondolkodás

Itt a többféle és bonyolult jelenségekből csak két, általában szélső értéket értelmezünk (a *kétállású kapcsoló* analógiájára); de a „mindent vagy semmit” is alkalmas példa erre.

3.1.5. Az önbecsapás változékony formái

Ezek a legtöbb gondolati hibában jelen vannak, ám itt külön is vettük. Jellemző példája a *politikai vakság*. Avagy: *hogyan csapjuk be magunkat politikailag?* Sonnevend J. (2022): „varázslatra vágyunk, nem a tényekre”. Ekkor alapértelmezésben nem olyannak látjuk a világot, amilyen, hanem amilyennek látni akarjuk! Nehézséget jelent a tisztánlátásban, hogy *nem létezik* olyan hírközlő médium, amely *mindig igazat mondana*.

3.1.6. A tekintélykövetés, a tekintélyelv

Gyakorlat volt a középkorban Arisztotelész idézésekor a *magister dixit* („a mester mondta”) elv hangsúlyozása, amivel egyes állítások igazát erősítették. És valóban: ma sem könnyű a tekintélyek súlyától megszabadulnunk, nem is mindig szükséges, de az feltétlenül igen, hogy csupán olyasmit igyekezzünk beépíteni a gondolkodásunkba, aminek az igazáról meggyőződünk korábban. Példája még a *közösségi igazolás*. Itt amiatt fogadunk el valamit igaznak, hogy egy közösség vagy csoport ezt így teszi. Az internetes közösségek mint ún. „ólmeleg buborékok” eklatáns példái a jelenségnek.

3.1.7. Az intellektuális stigmatizáció

E sajátos forma a tekintélyelv részleges ellentettje: az a jelenség, amikor egy-egy állítást nem annak valódi értéke, tartalma szerint tekintünk, hanem *eleve negatívan* vesszük abban az esetben, ha azt, aki állítja, valamiféle negatív hírbe hozták korábban.

3.1.8. Hamis megfeleltetés, azaz a rossz párhuzam

Ezt itt nem fejtjük ki részletesen.

3.1.9. Kognitív torzítás

Ez az a gondolati hiba, amikor pl. *gyorsítunk* a mihamarabbi eredményért.

3.1.10. Kognitív disszonancia

Itt (mentális kényelmetlenségből fakadóan) az attitűdünkkel ellentétes érveket, sőt tényeket korlátozottan vagy egyáltalán nem fogadjuk el.

3.1.11. Horgonyzási torzítás

Sokféle előfordulási közül most csupán arra utalunk, amikor egy helyzet, jelenség értelmezésekor csak egy-két információt veszünk figyelembe.

Az utóbb említett négy gondolkodási hibát – néhány másikkal egyetemben – a vonatkozó szakirodalmak viszonylag gyakran tárgyalják. Részletesebben ld. pl. Moukheiber (2020).

Miben közősek gondolati hibáink?

Gyakori a manipulatív háttér és eredet: valamilyen konkrét céllal éppen ezeknek a felhasználásával manipulálják az elménket akár piacilag, akár politikailag; az egyes állításokban gyakran van igaz, de gyakran van hamis összefüggés is; nemritkán valamiféle pszichés mozgatóerő, sajátos elmeműködés is áll a háttérben: valamiért ugyanis *érdekünkben áll* valamit – akár a nyilvánvalóan hamisat is – elfogadni (akár anyagi haszon, részrehajlás, egyéni beállítódásunk megerősítése, hatalmi vágy, prekonceptió vagy akár nárcizmus miatt). Mindezek *elménk* sajátos működésére is fényt vetnek.

Rövidre fogva itt a fogyatékoságtudományból és a kritikai elméletből tanultakat: a szigorú önreflexió, a kritikai gondolkodás, a kritikus és elemző olvasás, a távolságtartás, a források hitelességéről való meggyőződés és a mértéktartás szolgálatunkra lehetnek ebben a nem könnyű munkában.

De vajon milyen eredménnyel járhat az, aki sikerrel dolgozik a gondolkodási hibák csapdáinak elkerülésén?

- Jobban tisztában lesz önmagával, de saját elfogultságaival is.
- Keresi a lehetséges összefüggéseket az egymástól elsőre függetlennek tűnő tényezők között.
- Képes az egész mellett a (rész)rendszert is látni, és nem csupán arra van tekintettel, hogy neki magának mitől lesz ez jó vagy hasznos (win-win).
- Ha szükséges, megkérdőjelezi a dolgokat, ahelyett, hogy elfogadná őket.
- Önállóan hozott döntései előtt megvizsgálja a rendelkezésre álló információkat: mi releváns, mi nem, minek milyen a súlya, milyen forrásból származik, mi tény és mi csupán vélemény.

- *Erőfeszítést tesz*, hogy a rendelkezésre álló információk alapján a legjobb alternatívát válassza.
- *Képes másként is gondolkodni*, „paradigmát váltani”, azaz a bevettől eltérő gondolati struktúrában újragondolni a helyzetet, a problémát, amennyiben a meglévő gondolkodási forma nem célravezető (az angol ezt *think out of the box*-nak nevezi).

Ld. ezekre részletesebben: Gamez (2007), Herrick (2015), Malpas és Wake (2013), Szeman, Blacker és Sully (2017). És ha kritikailag olvasunk, erős odafigyeléssel, akkor talán még a pamfletszerű bírálatok sem fogják kedvünket szegni: Pluckrose és Lindsay (2020)!

3.2. Összefoglalás helyett

Mit tehetünk? A felelős cselekvés útjai

„...hogyan tud egy [...] szkeptikus ember mégis jókedvűen ébredni reggelente?”
Harari (2018, p. 267)

Térjünk most vissza Epiktétosz ezen állítására: „*semmi közöm hozzá*”. Vajon minden helyzetben teljes mértékben megáll-e? Vizsgáljuk hát meg! Itt három vizsgálati szintet értelmezünk: az *általánosat* (makroszint), a *közösségit* (mikroszint) és az *egyénit* (szubmikroszint).

Az *általános szinten* azt találjuk, hogy miközben helyes, ha elengedjük azt, ami fölött nincsen hatalmunk, aközben valamennyien részei vagyunk mindennek. Valamiképpen a világ minden részében jelen vagyunk a cselekedeteinkkel – és gondolatainkkal is; azaz attól, hogy nagyban nincsen hatásunk a társadalmi folyamatokra, kicsiben még nagyon is lehet, ami kiemeli az egyéni felelősség fontosságát.

A *közösségi szinten* föllelhetünk olyan értékeket, mint a *szolidaritás*, a *felelősségvállalás* és a *közösségépítés*. Ezek nem csupán *önértékek*, hanem e háromnak, mert (vissza)hatnak rá, közük van az egyéni szinthez is. Közösségeinket erősíti, ha vigyázzuk Társainkat és a gyermekeket is.

Margaret Mead¹ ezt hangsúlyozza: „soha ne kételkedj abban, hogy egy gondolkodó és elkötelezett polgárokból álló kis csoport képes a világ megváltoztatására... Mert valójában ők az egyetlenek, akik ezt valaha megtették.”

Az *egyéni szinten* részben megjelennek a korábban említett gondolkodói erények, így a kritikaiság, az önreflexivitás is, de ott van önmagunk spirituális és fizikai karbantartása is. A „lézerkard” a megalkuvásmentes kritikai gondolkodás lehet, ami ha alkotással párosul, képes a tekintélyelv inverzévé válni. Önmagunk karbantartása terén Harari (2018, p. 270) azt jelzi, hogy ha nem meditálna minden nap 2-2 órát, képtelen lenne egyensúlyban lenni, és több világsikerű könyvét sem írta volna meg. A saját útját mindenki maga tudja megtalálni. Lehet ez az ima, a meditációs objektumok használata, a jóga, a meditáció, vagy más eszköz is. Szükséges, hogy vigyázzuk önmagukat – fizikailag is.

¹ <https://quoteinvestigator.com/2017/11/12/change-world/#f+17220+1+1> – azért ezt a szokatlan formát használjuk a hivatkozás megadására, mert, miközben nem sikerült megtalálnunk az idézet pontos forrását, s azt a quoteinvestigator sem adja meg, viszont végigvizsgálva az idézet előfordulásait, valószínűsíti a Mead-szerzőséget.

Az egész társadalom fejlődését segítik a közösségi szint és az egyéni szint összefonódásai. Ilyenek például a cselekvő természetvédelem tevékenységei, ha etetjük a madarakat, nevelünk növényt, bokrot, fát, bármit, amire lehetőségünk van.

De ilyen működés az is, ha létrehozunk összetartó kisközösségeket – szemléletes példája ennek a *Freekey*, amely a koronavírus kitörtekor összefogott, hogy az otthonukban rekedt sorstársakat mentálisan is támogassa. Másoknak is erőt ad és épít az is, ha mindennapi működésünkben tisztelettel vagyunk minden létező lény, minden teremtmény iránt: a planktontól az elefántig – és az emberig. Ennek a működésnek egyik gyakorlati megvalósulására utal 2. és egyben utolsó ábránk.

2. ÁBRA. A MAGYAR MADÁRTANI EGYESÜLET „MADÁRBARÁT KERT” ÉS „MADÁRBARÁT BALKON” LOGÓJA

Irodalomjegyzék

- Braidotti, R. (2018). *A poszthumán tudományok felé*. Helikon 64(4), 435–451.
- Braidotti, R. (2017). *Posthuman, All Too Human: The Memoirs and Aspirations of a Posthumanist. The Tanner Lectures on Human Values*. Yale University. https://tannerlectures.utah.edu/_resources/documents/a-to-z/b/Braidotti%20Lecture.pdf (2024.06.07.)
- Cséfalvay, Z. (2004). *Globalizáció 1.0*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Epiktétosz (1978). *Kézikönyvecske*. Európa. <http://mek.oszk.hu/00100/00197/00197.htm> (2024.06.07.)
- Fisher, M. (2020). *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Napvilág Kiadó.
- Foucault, M. (1996). *A szexualitás története. A tudás akarása*. Atlantisz Könyvkiadó.
- Frankl, V. (2007). *...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*. JEL Könyvkiadó.
- Gamez, D. (2007). *What We Can Never Know*. Continuum International Publishing Group.
- Hamvas, B. (2022). *A világválság*. Medio Kiadó.
- Han, B. C. (2019). *A kiegészítő társadalma*. Typotex Kiadó.
- Han, B. C. (2020). *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Typotex Kiadó.
- Hankiss, E. (2005). *Az ezerarcú én. Emberlét a fogyasztói civilizációban*. Osiris Kiadó.
- Harari, Y. N. (2018). *21 lecke a 21. századra*. Animus Kiadó. <https://doi.org/10.17104/9783406727795-21>
- Harari, Y. N. (2023). *AI and the future of humanity*. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=LWim-LuRe6w> (2024.06.07.)
- Herrick, P. (2015). *Think with Socrates*. Oxford University Press.
- Kiss, V. (2021). *Kívül Belül. Egy új politikai logika*. Napvilág Kiadó.
- Litván, Gy. (1999). Mérei Ferenc a börtönvilágban. *BUKSZ*, 11(1). <https://epa.oszk.hu/00000/00015/00013/litvan.htm> (2024.07.06.)
- Losoncz, A. (2020). *A formakereső ellenállás. Társadalomkritikai tanulmányok*. Napvilág Kiadó.
- Malpas, S. & Wake, P. (2013). *The Routledge Companion to Critical and Cultural Theory*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203520796>
- Mérei, F. (1998). *Lélektani napló*. Osiris Kiadó. <https://gutenberg-galaxis.hu/merei-ferenc-lelektani-naplo-1-4-pdf/> (2024.06.07.)
- Mihov, K. (2023). *A demokratikus gazdaság elvei és gyakorlatai. Új Egyenlőség*, 2023.04.30. <https://ujgyenloseg.hu/a-demokratikus-gazdasag-elvei-es-gyakorlata/> (2024.06.07.)

- Moukheiber, A. (2020). *Az elme trükkjei*. Európa Könyvkiadó.
- Pilinszky, J. (1962). Sötét mennyország. KZ-oratórium. *Új Írás*, 1962(12), 1365–1372.
- Pluckrose, H. & Lindsay, J. (2020). *Cynical Theories: How Activist Scholarship Made Everything about Race, Gender, and Identity – and Why This Harms Everybody*. Pitchstone Publishing.
- Power, M. (1994). *The Audit Explosion*. Demos. <https://demos.co.uk/wp-content/uploads/files/theauditexplosion.pdf> (2024.06.07.)
- Sonnevend, J. (2022). *Varázslatra vágyunk, nem a tényekre*. Friderikusz podcast, 2022. július.
- Szeman, I., Blacker, S. & Sully, J. (2017). *A Companion to Critical and Cultural Theory*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118472262>
- Tolsztoj, L. (1967 [1886]). Mit tegyünk tehát? In *Tolsztoj Művei* 9. (102–346). Magyar Helikon.
- Tooze, A. (2021). *What is the polycrises?* <https://www.youtube.com/watch?v=FgBed7JgDv0> (2024.06.07.)
- Tooze, A. (2022) Welcome to the world of polycrisis. *Financial Times*, October 28, 2022. <https://www.ft.com/content/498398e7-11b1-494b-9cd3-6d669dc3de33>

